

Köstrikoolest kõrgema algkoolini

Tiina Kivits

Esimesed sammud talurahva harimisel

1675. aastal esitas Liivimaa kindral-superintendent Johann Fischer Rootsi kuningas Karl XI-le ulatusliku tegevuskava kiriku ja hariduselu edendamiseks Liivimaal.

Rahvahariduse tuleviku jaoks osutus eriti oluliseks ettepanek avada igas linnas vaestekool, kus õpetatakse nii vaeste soldatite lapsi kui ka orbusid ning varustatakse nad tarvilike raamatutega. Neist koolidest saaks edaspidi köstreid ja maakoolmeistreid.

Eeskujuks toodi Kanepi pastori Joh. von Rothi filantroopilist tegevust, kes omal algatusel ja kulul oli avanud kihelkonnakooli (1804) ja vaeste tütarlaste internaat-käsitöökooli (1811) Pestalozzi Neuhofi vaeslaste kooli eeskujul. Neid arvestatavaid märkmeid hinnates lükkas Liivimaa Maapäev 1806. aasta koolikomisjoni kihelkonnakoolide ümberkorralduse kava tagasi.

1684. aastal avas Tartus kooli Bengt Gottfried Forselius. Kaks aastat koolis õppinud poistest tublimaid kasutati eri paigus köstrite ja koolmeistritena.

Paari aasta pärast oma reisil Stokholmi, pääses Forselius kahe oma õpilasega (Pakri Hansu Jüri ja Ignatsi Jaak) kuninga audientsile, kus andis aru oma senisest tegevusest ja esitas uusi ettepanekuid rahvakooli arendamiseks. Karl XI tunnustas Forseliuse seni tehtud haridustööd ja tegi ülesandeks jätkata seda Eestimaa piiskopi ja kindral-superintendendi eestkostmisel. Eesti poisid demonstreerisid oma võimeid lugemises ja laulmises. Kuningas premeeris neid kuldtukatiga. Sellele visiidile järgnes kuninga patent, mille asehaldur Liivimaa maapäevale ette luges. See käskkiri nõudis iga kiriku juurde köstrikoolest avamist maarahva õpetamiseks, kes viibis alles „paganlikus pimeduses ja ebajumala teenistuses“. Selle peale võttis rüütelkond 3. oktoobril 1678. aastal vastu otsuse kirikute juurde ehitada akendega koolimajad ja kindlustada õpetajale palgaks ¼ adramaa kasutamise õigus.

Suurem osa mõisnikke ja neist olenevaid pastoreid olid koolide asutamise vastu, eriti Põhja-Eestis, kus ainult 1/5 mõisate redutseerimine oli vähem piiranud nende iseseisvust. Piltlikult kirjeldab seda vastuolu Pärnu praost Freyer 19. aprillil 1688. aastal Forseliusele saadetud aruandes: „Ma ei kahtlegi, et vaese Eesti rahva üle suur valgus paistma saab, nagu mitte kunagi varem: kuigi kurat selle vastu mitmel viisil küll mõisa-pärishärrade, küll talurahva enda kaudu, küll teisel viisil nende kaudu, kes ilma vaevata olla tahavad, kuid see ei ole ime, sest kurivaim teab, kui väga kahjulik see töö tema põrguriigile on.“ (*Eesti ajalooarhiiv*) Freier nimetab siin mõisnikke ja pastoreid, kes laiskusest ja teadlikult koolide vastu seisavad, kuradi käsilasteks ja põrguriigi kaitsjateks.

Forseliusel tuli olla samal ajal seminari direktor, õpetaja, internaadi juhataja ja koolide inspektorina sõita maal ringi ning seminari lõpetajatele uute koolide avamist nõutamas ja seminari järgmisele koosseisule õpilasi kutsumas. Selle kõrvalt võitles ta eesti keele puhtuse eest, esitas Pilistvere pastoritele Piibli tõlkimise konverentsil näidise Matteuse evangeeliumi

tõlke näol ja koostas oma õppemeetodi kohase aabitsa, mille järgi laste ja õpetajate töö muutus palju kergemaks.

Esiolgu puudusid koolimajad, õpetus toimus pastoraadi või köstri ruumides ja isegi kirikumõisa rehetubades, mis talvel vabad olid. Juba 1688. aasta aruannetest on näha, et Põltsamaal, Palamusel, Sangastes, Karulas, Harju-Madisel on rahvas asunud koolimajade ehitamisele.

Palamusel oli pind kooli vastuvõtuks üsna soodne. Kohalik pastor Georg Leonhard Eder suunas siit mitmed poisid Forseliuse seminari õppima ja oli esimeste seas, kes köstrikskooli 1687. aastal käima pani. Kooli võeti 15 õpilast, kes „kõik üksteise võidu hääd lootust annavad“ (*Praost R. Brookmanni kiri Forseliusele 1. märtsist 1688*) Aastat 1687 võib lugeda esimese rahvakooli asutamise ajaks Palamuse kihelkonnas.

Et köster Siemon Siep ei olnud võimeline kooli juhtima, siis kutsus Eder köstrikskooli õpetajaks ühe Forseliuse õpilase, kes kasutades tema meetodit ja „noori lühikese ajaga nii kaugele viinud, et nemad üsna hästi lugeda võisid ... . Ma olen nõudnud enda poolt rangelt, et nemad kõik pühapäeval kirikusse pidid tulema ja tavalisi laule oma raamatutest kaasa laulma, nõnda, ka kui mõni surnu matta on, peavad nad õpetaja kõrval, selle surnu ees käima ja lauluga hauda saatma.“ (*G. Ederi kirjas Forseliusele*) Surnute matmisel ja laste ristimisel on mujalgi tol ajal köstrikskooli õpilasi kasutatud. Kooli propageerimiseks on mitmel pool lastud lastel kirikus evangeeliumi ja epistleid rahvale ette lugeda.

Suure tähtsusega oli Forseliuse võitlus puhta rahvapärase kirjakeele eest koolis ja vaimulikus kirjanduses. Selle aluseks oli tema seminari õppepraktikast välja kasvanud aabits, mille esitrükk oli kasutusel juba 1687. aastal.

Browne käskkirjaga kohustati mõisnikke iga viie adramaa kohta ühte kooli avama ja kõigi nende laste kooli saatmist, kelle vanemad ise polnud võimelised neid kodus lugema ja väikest katekismust pähe õpetama. Mõisavaldaja pidi hoolt kandma, et tema mõisa piirkonnas saaks üks või enam inimest hästi lugema õpetatud ja omandaks põhjalikke teadmisi kristlikus õpetuses. Need ettevalmistust saanud isikud pidid siis talulapsi õpetama lugemises ja katekismuses mõisas või mõnes küla talumajas, kus selleks kohasemad ruumid.

Kihelkonnakool oli maarahva teise astme kool, kuhu võeti küla- või mõisakooli lõpetanud õpilasi. Kihelkonnakooli eesmärk oli § 119 järgi fikseeritud järgmiselt: „valmistada ette noori kreiskooli astumiseks, kui vanemad seda soovivad. Anda lastele põllumajanduslikke ja teisi kohaseid teadmisi, et teha neid füüsiliselt ja moraalselt paremaks, anda neile looduse nähtustest täpseid mõisteid ja hävitada neis ebausku ja eelarvamused, mis mõjuvad kahjulikult nende heaolule ja tervisele“. § 120 määras kindlaks õppekava: „Kihelkonnakoolides õpetatakse lugema, kirjutama, 4 aritmeetilist tehet, moraali algeid ja seadust, arusaamisega lugemist, lühidalt majapidamist, looduslugu, inimese kehaehitust ja üldse tervishoidu.“ § 121: „Igas kihelkonnas on vähemalt üks õpetaja, kes eksami teinud kreiskoolis või gümnaasiumis.“

Forselius, naasnud 1687. aasta jaanuaris Rootsist Eestisse, võttis ette kevadeni kestnud pikema ringreisi mööda kihelkondi, kus tema kasvandikud olid koolmeistriteks.

Nüüdseks oli talurahvakoolide asutamine saanud riiklikuks poliitikaks. Sarnane otsus laienes Eestimaa kubermangule kolm aastat hiljem, kuid eraldamata jäi koolimaa.

18. saj keskpaiku olid köstrikoolid enamikus Liivimaa ja ka paljudes Eestimaa kihelkondades.

Püsiv talurahvakoolide võrk kujunes Lõuna-Eestis välja 1850. ja Põhja-Eestis 1870. aastateks.

Aluse kihelkonnakoolide rajamisele pani G. F. Parrot, olles Tartu ülikooli rektor ja ülikooli koolikomisjoni liige, õpikute autor, kihelkonnakoolide ja elementaarkoolide asutamiskavade väljatöötaja. Koolide peavalitsus lükkas otsustavalt tagasi Parroti ettepaneku pidada kihelkonnakoole ülal riigi kulul. Koole peeti otstarbekaks avada vabatahtlikult ja järk-järgult. Samal seisukohal oli ka Liivimaa ülemkonsistorium ja Liivimaa Maapäev.

Märtsis 1807 esitas Koolide peavalitsus Parroti projekti lühendatud kujul ja muudetuna tsaarile, kuid Aleksander I jättis selle kinnitamata.

Vaatamata vastuseisule reageeriti ülikooli koolikomisjoni üleskutsele asuda ühiselt koole rajama ja nende jaoks maju ehitama. Lõpliku Liivimaa talurahvaseaduse teksti koostaja oli Liivimaa maapoliitik ja jurist von Himmelstiern. 1818. aastal, seaduse koostamise ajal, oli ta Tartu maakohunik ning Tartu- ja Pärnumaa kreisisaadik. Oli osalenud juba 1804. aasta seaduse väljatöötamisel ning oli seotud ka 1849. aasta agraarreformi väljatöötamisega.

Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadusega nähti ette kaheastmeline talurahvakoolide võrk.

Algselt komplekteeriti õpilaste koosseis mõisate poolt vallakooli lõpetanud vähemalt 12 poisist. Õpetust anti kihelkonda kuuluvate valdade kulul. Tuli tasuda ka õppemaksu. Kihelkonnakoolis said hariduse enamik vallakirjutajaid, vallakoolide õpetajaid ja teisi maa-ametnikke.

Et Eestimaa kubermangus sellist nõuet polnud, edenes seal kihelkonnakoolide asutamine aeglasemalt.

1819. aasta talurahvaseaduse kehtestamisega sai rahvakool endiste ajutiste korralduste asemel seadusliku aluse, mis käsitlesid vastavalt valla- ja kihelkonnakoolide korraldust kokku 40 punktiga. Selle seadusega vabanesid mõisad koolide ülalpidamise kohustusest. Nimeliselt muutusid mõisakoolid vallakoolideks, mille ainukeseks kulude kandjaks sai vald.

Iga-aastased kassaaruanded näitasid, milline oli see kirjandus, millega Palamuse kihelkonna koole 19. sajandi esimesel poolel varustati. Osteti Rosenplänteri „Kirjastusse Lehed“ (ilmus 1818) 74 eksemplari, 266 katekismuse raamatut, 40 kiriku lauluraamatut, 640 agenda vihikut, 190 Tallinna murde korraldamise juhust, 100 Siiraki tarkuse raamatut, 10 Körberi jutluseraamatut, 23 O. W. Masingu lugemislehtede komplekti ja 15 „52 lugu uuest testamendist“, 37 piiblilugu, 17 Kreutzwaldi „Maailm ja mõnda...“, 15 piiblit (1853).

Aabitsa pidi iga õpilane kooli minnes kaasa võtma. Piibel oli niisugune haruldus, mida õpetaja ei jõudnud osta ja alles 114 aastat pärast selle esitrüki ilmumist (1739) koolidele välja jagati. Ilmaliku raamatu „Maailm ja mõnda...“ said koolid ülemkirikueestseisja K. A. Bruiningki soovitusel, kes pooldas ilmalike teadmiste levitamist koolide kaudu.

Arvustavalt suhtus 1820ndate rahvakooli oludesse O. W. Masing. Tartumaa praostina tutvus ta siinsete koolioludega kirikuvisitatsioonireisidel Palamusel ja Tormas ning kirjutas selle põhjal 1822. aasta Maarahva Näddala-Lehes: „Praegu on Tartu praostkonnas vaevalt 5–6 koolmeistrit, kes koolmeistri nime ja au väärriks ja tema ametisse kõlbaks.“

„Ega pime pimedale teed või näidata: kes koolmeistriks tahab minna ja kõlbab laste õpetajaks, see peab mõnda mõistma ja teadma. Ei ole küll, kui ta tõngates mõistab lugeda ja katekismuse tükid umbselt pähe õpetab, vaid et koolmeister haritud inimene oleks, kes laste südant teaks harida ja nende meelt lahti peasta.“ (*Maarahva Näddala-Leht 1822*)

Meie rahvakooli 19. sajandi esimese poole puudused leiavad tähelepanu ka balti-saksa ajakirjanduses. Leopold Holst Viljandist väidab artiklis “Die Erziehung als integrierender Teil unseres Kampfes gegen das Böse“, et valitseva kasvatuspeamine viga ja väär mõiste on karistus. Autor soovib kasvatuskodus ja koolis rajada Pestalozzi poolt pakutud inimsuse ja armastuse alustele. „Kooli kaudu peab tänapäeva põlvkond püüdma mineviku ahelaist vabaneda ja tõde ja armastus elus valitsema peasema. Ainult armastuses ja tões on elu. Vihas ja vales on surm.“ Kooli sisedistsipliini hoidmiseks võis koolis neile õpilastele, keda polnud parandanud õpetaja veenmised, noomimised ja teised parandusvahendid ka vitsakaristust anda. 19. sajandil loeti veel vitsanuhtlus kasvatusvahendiks, mida kasutasid õpetajad, koolivanemad, mõisavalitsus ja vallakohus. Seda põhjustas õpilaste sõnakuulmatus, vastuhakkamine, vargus ja lohakas koolitöö. Faktid tõendavad, et mõned vanemad koolmeistrid vajasid sageli niisugust rasket laste karistamist, aga teised tulid toime ka ilma ihunuhtlusega. Mitmed õpetajad kurdavad 1839. aasta aruannetes pastorile, et isegi korduv pekmine mõnda last pole parandanud, vaid on tuimaks teinud.

Paljudes koolides töö seiskus, kui mõisnike võimu koolide üle vähendati ja 1887. aastast tuli kihelkonnakoolides õppekeeleks saksa keele asemel vene keel.

1874. aasta Liivimaa evangeelse luteri usu maakoolide õppekavas tunnustati ka tütarlaste kihelkonnakoolide asutamine soovitavaks.

1850. aastal kinnitati määrused vene õigeusu koolidele Liivimaal, mille järgi igas koguduses tuli asutada kihelkonnakool. Kirikust eemal tuli asutada abikool iga 500 mehe kohta. Kihelkonnakoolid olid 4aastased, abikoolid 2–3aastased. Koolidesse võeti õpilasi ka teistest uskudest.

Evangeelse luteri usu kihelkonnakoolid

Kihelkonnakoolide õppekavas oli kirjutamine, rehkendamine, kirikulaulude ja katekismuse süvendatult õppimine, peale selle muude kasulike teadmiste andmine – „*mis äbbausku wähhendab; ja kuidas innimenne ennast mõnne kahjo eest wõib hoida; ning ommas seisusse põlwes, omma töed ja teggemist mõistlikult ajada*“.

1874. aasta (Liivimaa) ja 1878. aasta (Eestimaa) kooliseadusega said kihelkonnakoolid ühtse õppeplaani. Selle kohaselt õpetati kahe aasta jooksul eesti, saksa ja vene keelt, usuõpetust, arvutamist, geograafiat, ajalugu, maateadust, loodust, laulmist, kohati ka võimlemist ja aiatööd. Kõrvaltegevuseks oli raamatuköitmine, aiatöö, eriti viljapuude (õunapuude) kasvatamine.“

19. sajandi keskel hakati suuremat tähelepanu pöörama kihelkonnakoolide korrapärasele tööle rakendamisele ja seoses sellega sobiva õppekirjanduse soetamisele, mis siiani puudus. Suureks sammuks eesti kooliõpiku arengus oli Põlva pastori J. G. Schwartzi organiseerimisel kihelkonnakoolide tarvis aastail 1852–1861 Tartus seitsme õppeaine jaoks (8 raamatus) väljaantud õpikute sari „Koli-ramat“. Õigekirjutuse ja arvutamise kõrval jagati selles teadmisi geograafiast, loodusloost, füüsikast ja sündinud asjadest (ajaloost).

Uues 1887. aasta ajutises korralduses oli koolides õppekeeleks määratud vene keel, peale usuõpetuse ja kirikulaulu. Eesti keele tundides lubati kasutada C. R. Jakobsoni „Kooli Lugemise Raamatut“ ja H. Eineri „Eesti keele grammatikat“. Emakeele kasutamine oli kihelkonnakoolides ajutiselt lubatud kolme aasta kestel.

Tunnistused ehk tsensuurid võeti kasutusele 1870ndatel (Palamusel 1874), laiemalt 1878. Hinnete sõnastus olenes õpetajast. („võib ennem kiita“, „on veel vaene“ jne) Koolist lahtilaskmise tunnistuseni jõuti alles 1880ndate lõpul.

Tartu õpperingkonnas hakati õpilaste hindamist ja koolitunnistuste väljaandmist linnakoolides nõudma pärast 1804. aasta koolistatuudi ilmumist. Ette nähti kümnepallisüsteem: 0–1 = nõrk ... 8–9 = väga hea, 10 = ülihea.

Rahvakoolide kohta anti esimene korraldus välja 15 aastat hiljem. Ametliku hindamissüsteemi kehtestas Eestimaa külakoolide asutamise ja valitsemise komitee 20. jaanuari 1822. aasta eeskirjas rändõpetajatele. Edusammud lugemisoskuses märgiti järgmiste lühenditega: m. (moistab), p. (pissut), j. (jure oppind), o. (ühtegi), t. (tähta, st. ainult a. b. c.).

Lõuna-Eesti teisiti arenenud koolikorralduses anti laste oskustele hinnang koolikatsumisel, teadmisi märgiti nii: hea, keskmine, halb.

Muutusi õppetulemuste fikseerimisse tõi Liivimaa „Koli seädus“ (1849), kus nõuti, et „*igga koolmeistril peawad olema ommad kolikirjad, kuhho ta laste mõistust ja koliskäimist tähendab*“. Esialgu leidis rakendust laste nimekirja koostamine ja kohal oldud päevade märkimine selleks ettenähtud raamatusse.

Üheks vanemaks hindamise näiteks on Kuusalu kihelkonna Uri küla koolmeistri ülestähendus 1865. aastast. Laste teadmisi hindas ta kolmepallisüsteemis: 1 = hea, 2 = keskmine, 3 = halb.

Täpselt piiritleti hindamise nõue 1867. aasta kooliseaduses.

Põhja-Eestis võeti kasutusele „Laste nimmede ramat“, kuhu märgiti laste nimed, koolis käidud päevad ja hinded nullist kuni viieni.

Türi kihelkonna koolmeister 1872. aastal: „Kes keige paremast loeb, laulab, kirjutab ehk rehhendab saab nummer wie ala pantud ja igga laps, kes luggeda, laulda, kirjutada ja rehhendada suggugi ei moista, saab nummer null kirjutatud ja muud numbrid nende wahhe peal.“ Säärane süsteem polnud obligatoorne kõigile. Kasutati hindeid ka überpööratud tähenduses. Tugineti täiesti erinevatele märkimisviisidele.

Õppeaastal 1874/75 hakati õpilaste teadmisi kihelkonnakoolis fikseerima hinnetega (vanemad andmed pärinevad Laiuse kihelkonnakooli päevaraamatutest). Numbrid vaheldusid sõnadega. Algul saksakeelsetega ning 1879. aastast Laiuse kihelkonnakooli koolmeistri J. Kotli tõlgituna ka eestikeelsetega: 1 = väga hää ... 5 = väga kõhn (kasutati ka $\frac{1}{2}$).

Palamuse kihelkonna näitel (Nava ja Aruküla koolis) 1 = väga hää, $1\frac{1}{2}$ = õige hää, 2 = hää, $2\frac{1}{2}$ = kaunis hää, 3 = keskmine, $3\frac{1}{2}$ = vaevalt keskmine, 4 = kõhn, $4\frac{1}{2}$ = õige kõhn, 5 = väga kõhn.

Hindamisraamatutes kasutati numbreid, tunnistustel sõnu: hää, läheb korda jm. Näiteks: Ridalas, Pärnus, Viljandis 1 = väga hää, väga kiiduväärt; Tartus 5 = õige hää.

1885. aastast võeti Liivimaal kasutusele viiepallisüsteem, kümnendi lõpupoole kõikides Eesti kihelkondades. 1 tähistas madalaimat, 5 kõrgeimat hinnet. Tulemusi märgiti numbritega. Süsteem jäi kehtima 1917. aastani.

1920. aasta „Avalikkude algkoolide seadusega“ muudeti kihelkonnakoolid kõrgemateks algkoolideks.